

Котельницький Н.А.Центр українських досліджень
Інституту Європи РАН**«ПРОЕКТ ЗЕМСКОГО БАНКА ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО КРЕДИТА»
В.С. ВАРЗАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО
РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60–80-ТІ РР. ХІХ СТ.)**

Публікацію присвячено запровадженню до міжнародного наукового обігу важливого першоджерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, програмної праці члена опозиційної аристократичної фронди – Василя Єгоровича Варзара (1851–1940). У статті проведено контент-аналіз віднайдені пам'ятки.

Аналіз документа, беззаперечно, засвідчує, що «Проект земського банку земледельческого кредита» є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху Північного Лівобережжя. Важливість запроваджені до міжнародного наукового обігу роботи видатного вченого-економіста полягає в тому, що праця В. Варзара дає змогу ставити питання про вивчення банківської політики земського лібералізму Північної України як невіддільної та органічної частини економічної програми вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.

На основі позитивного практичного досвіду функціонування та життєдіяльності Чернігівського міського громадського банку філософію земської опозиції краю в цьому сегменті було побудовано на кількох принципових імперативах: справедливій оцінці активів майна колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян, яка дозволяла селянству формувати привабливий портфель пропозицій для банку; проведенні за допомогою податкового та фіскального інструментарію політики соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ, стимулюючи в такий спосіб появу в колишніх рабів пакету обігових коштів, який би допоміг орендувати чи придбати у власність маєтки збанкрутілої аристократії українського Полісся.

Основним принципом існування банку було заявлено суверенітет закладу, який мала забезпечити автономність фінансової установи від державних, корпоративних і громадських регіональних органів. Підпорядкування та підзвітність Чернігівському губернському земству мала на меті надання контролювальних і наглядових функцій інституту місцевого самоврядування.

Головною метою діяльності земського банку В. Варзар уважав радикальне зниження вартості кредитів і банківських відсотків для селянства та зміну строкових умов, а саме: надання довготермінових позик. Представник земської ліберальної партії особливо наголошував: заклад місцевого самоврядування має приймати будь-які одиниці активів майна селян під заставу, відповідно, ліквідовуючи упередженість фінансових установ до них і забезпечуючи економічну стійкість земської структури.

Опублікований статут земського банку переконливо доводить, що, всіляко прагнучи муніципалізації економічних відносин у провінції, аристократична фронда забезпечувала суверенність закладу як організаційно, так і фінансово: юридичним засновником ставало Чернігівське губернське земство; основу статутного капіталу становили чималі асигнування з бюджету регіонального парламенту; контроль і нагляд за діяльністю установи здійснювалися комплексом численних інструментів підпорядкування та підзвітності, заснованих на імперативах виборності керівних органів банку, профілактики та запобігання ймовірним зловживанням, автономності у відносинах із центральними органами державної влади.

Автор доходить висновку, що проаналізоване історичне джерело яскраво відображає фінансово-кредитний аспект економічної філософії та програматики земського лібералізму Північної України, ілюструє світоглядні принципи діяльності опозиційного аристократичного нобілітету, являючи собою якісну альтернативу панівній у Російській імперії консервативній соціально-економічній доктрині.

Ключові слова: В. Варзар, проект земського банку, земська ліберальна партія, Чернігівське губернське земство, кредити, селянська верства.

Постановка проблеми. Земський ліберальний рух Північної України 60–80 рр. XIX ст. продовжує залишатися вкрай маловідомою та малодослідженою сторінкою вітчизняної історії. Яскравим прикладом є економічна політика ліберальних земців Північного Лівобережжя – багатогранний аспект історії цього визвольного опозиційного руху, який навіть на сучасному етапі розвитку історіографії залишається невідомим. У контексті цього для науковців постає принципове важливе завдання щодо наполегливого пошуку історичних першоджерел, які б стали фундаментом для дослідження економічної діяльності земських лібералів регіону.

Під час тривалих пошуків автору цих рядків пощастило віднайти дуже цікаву працю члена опозиційної аристократичної фронди Сіверщини, видатного вченого-економіста, який став радником і консультантом прем'єр-міністра Російської імперії С.Ю. Вітте – Василя Єгоровича Варзара (1851–1940). На відміну від багатьох інших робіт опозиціонера, які відомі в історичній науці, «Проект земського банку земледельческого кредита» хоч і був оприлюднений в офіційному масмедіа місцевого самоврядування краю – «Земском сборнике Черниговской губернии», але залишився поза увагою як сучасників, так і нащадків.

Постановка завдання. Метою публікації є введення до міжнародного наукового обігу цього важливого першоджерела з історії земського лібералізму українського Полісся та контент-аналіз пам'ятки суспільно значущої публіцистики другої половини XIX ст., яка складається з двох органічно взаємопов'язаних частин – «Объяснительной записки» та «Устава банка».

Виклад основного матеріалу дослідження. У першій частині своєї праці В. Варзар послідовно та системно викладає як актуальні передумови і безпосередні причини, які змусили прогресивних земців ініціювати створення вказаної фінансової інституції, так й ідеологічні імперативи, якими мають керуватися представники земського самоврядування, забезпечуючи життєдіяльність та якісне функціонування установи.

Зокрема, член ліберальної опозиційної партії наголошує на тому кричущому факті, що банківський відсоток за кредитами для населення у містах суттєво відрізняється від показників у провінції: якщо у містах максимум є 12%, то на селі індикатори досягають рівня 50%. Головною фінансовою проблемою селянства є його катастрофічна залежність від позик місцевого купецтва, комерсантів і різного роду фінансових «махінаторів», адже у провінції, по суті, немає

кредитних альтернатив кабальним умовам представників вказаних прошарків громад. Держава поки що не переймається проблемами колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян. Земські інституції регіону за таких обставин не залишилися осторонь і намагалися розв'язати питання за допомогою власних економічних інструментів – створення кас дрібного кредиту й ощадно-позичкових товариств. Однак через колосальний дефіцит суверенного капіталу ці ініціативи не досягли бажаної ефективності.

Відкритий імперським урядом Селянський банк надає лише поземельний іпотечний кредит, який вигідний землевласникам, але не землеробський – умови позик не відповідають потребам селян, які працюють на землі: ні за параметрами кредитних відсотків, ні за термінами надання фінансових ресурсів. Так чи інакше, констатував В. Варзар, землеробського кредиту у Російській імперії немає, а державні фінансові установи ставляться до селянства з економічним упередженням. Представник аристократичної фронди краю прямо ставив запитання: чому жителі міст країни мають право закласти свої активи майна та нерухомості як заставу під банківський кредит, а мешканці провінції – ні? [1, с. 31–34].

Василь Єгорович від імені ліберальної партії Північної України оприлюднив модерний проєкт розв'язання цього питання. Реформаторська сутність ініціативи полягала в тому, що вказану проблему повинні ліквідувати земські інститути. На першому етапі, використовуючи видатні досягнення розвитку земської статистичної служби, вкрай необхідно здійснити справедливу та неупереджену оцінку всього комплексу майна селянства та виробленої ним продукції, оскільки саме реалізація цих принципів дасть змогу сформуванню привабливий портфель селянських пропозицій для банківських установ. На другому етапі земським установам потрібно буде розв'язати складну проблему відсутності в селянства вільних обігових коштів для орендування та купівлі маєтків збанкрутілого дворянства Північного Лівобережжя. Такими фінансами оперують заможне міщанство, міські буржуа та єврейські комерсанти. Тож земські органи зобов'язані проводити політику соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ на півночі Лівобережної України за допомогою гнучких інструментів податкової та фіскальної політики.

Окремо В. Варзар зазначив, що пропонований проєкт заснування земського банку не є абстракцією. Наприклад, вже є успішні прецеденти функ-

ціонування Чернігівського міського громадського банку, Санкт-Петербурзького міського кредитного товариства тощо. Утім, на відміну від вказаних фінансових установ, у запропонованому документі фронтальний контроль і нагляд за всіма напрямками життєдіяльності банку повністю покладається виключно на земські органи врядування, зокрема Чернігівське губернське земство. Це стосується як штату службовців банківської інституції, так й усього комплексу економічних операцій, включно з безпосереднім підпорядкуванням і підзвітністю губернському земству.

Проектом передбачалося, що земський банк буде здійснювати всі без винятку операції, які стосуватимуться процедур закладу активів, надання дешевих і довгострокових кредитів селянству під заставу земельних наділів до 15 років, проведення справедливої оцінки комплексу майна виключно земськими фахівцями. Обов'язковою умовою був всеохоплюючий патронат над процесами земських інститутів Сіверщини. В. Варзар зазначив, що прогнозовані прибутки банку асигнуватимуться на потреби фінансування системи медичних і добродійних установ регіону. Головним завданням закладу Василь Єгорович уважав радикальне зниження «азіатських» комерційних відсотків за кредитами в сільській місцевості. За домінування дрібного землеволодіння та землекористування на півночі Лівобережної України економічний успіх банківської інституції можна вважати гарантованим, адже фінансові ресурси за таких обставин матимуть стабільну мобільність.

В. Варзар акцентував особливу увагу на ідеологічних імперативах і методологічних засадах діяльності фінансової установи. Він особливо вказав, що як заставу земський банк зобов'язаний буде прийняти будь-який актив майна селянина: починаючи від виробленої ним продукції або дорогоцінного товару і завершуючи земельними наділами або активами нерухомості. На відміну від міських громадських банків, де векселі репрезентують конкретний товар і свідчать про наявність приватного особистого боргу, проєктований земський банк матиме у своєму портфелі конкретні одиниці активів майна селян як заставу, які можна буде конфіскувати на користь органів місцевого самоврядування у разі злісної несплати боргів, чого не можна буде зробити у громадських інститутах, де є лише можливість санкцій за невиконання узятих на себе фінансових зобов'язань. Усе це робить земський банк стійкою економічною структурою, оскільки ймовірна загроза його банкрутства є мінімальною.

Що ж стосується теоретичної перспективи кредитування селянства державними банками, то вона, на переконання члена опозиційної фронди, є примарною, адже мало хто забажає надавати позику селянину на суму не більш ніж 1000 рублів – для великих фінансових установ це нерентабельно. Українське Полісся не має великих контор імперських банківських установ, а тому позбавлене жодного доступу до відповідних джерел капіталу.

Завершуючи першу частину праці, представник земської опозиції заявив, що вагомою частиною статутного капіталу майбутнього банку стануть ресурси ліквідованих дореформених суспільних інститутів і кошти, запозичені земськими установами в органів державної влади, зокрема уряду [1, с. 35–44].

Після пояснювальної записки автора – В. Варзара, було надруковано безпосередній текст «Устава» земського банку. Відразу повідомлялося, що статутний капітал банку становить 100 тисяч рублів, який надійде на рахунки установи з бюджету Чернігівського губернського земства, що стане головним акціонером і пайовиком фінансової інституції. Юридичним засновником банку стане губернське земство, а тому він буде суверенним у відносинах з органами та установами влади, корпоративними інститутами і громадськими організаціями. Передбачено виключно земське підпорядкування та підзвітність фінансового закладу. Персональна відповідальність за функціонування та життєдіяльність банку покладається на його правління у складі директора та двох заступників, які мають обиратися Чернігівським губернським земством на трирічну каденцію.

У документі наголошувалося, що жодна посадова особа губернських чи повітових земських інституцій, органів державної влади, корпоративних інститутів, фінансово-кредитних установ принципово не може бути одним із керівників, службовців чи розпорядників земського банку. Ба більше, суворо забороняється працевлаштування до закладу будь-яких родичів очільників і співробітників установи та колег із різних сфер суспільного буття. Губернське земство також буде обирати всі органи контролю й нагляду за діяльністю банку терміном на три роки. Окремо було зазначено, що фінансово-кредитний заклад зобов'язаний щорічно звітувати перед Чернігівським губернським земством про результати своєї роботи, а виконавчий орган – губернська земська управа – проводити системну інспекцію та ревізію установи, за результатами якої підготувати та надати у розпорядження губернських земських зборів відповідну доповідь.

Характерною, на наше переконання, є теза документа щодо ревізування роботи земського банку центральними інститутами державної влади. Зокрема, прямо було вказано, що Міністерство фінансів та Міністерство внутрішніх справ Російської імперії мають право на інспектування та ревізійні візити до закладу, але лише у надзвичайних та екстрених випадках. Ба більше, особливо вказувалося, що ці дії чиновники мають право здійснювати виключно у присутності двох спеціально делегованих земством посадових осіб, обраних губернським зібранням [1, с. 45–51].

У документі було заявлено, що земський банк має право здійснювати весь комплекс фінансово-кредитних операцій, зокрема надання кредитів під заставу, формування вексельних портфелів, послуги за приватними і юридичними банківськими вкладками, перекази коштів, продаж-купівлю активів, заставу під комерційний відсоток цінних паперів, роботу з інструментами суборенди та субзастави майна і нерухомості, працю з предметами розкоші, коштовними речами, антикваріатом. Встановлювалися мінімальні норми для початку реалізації трансакцій: не менш ніж 50 рублів, а для довгострокових позик під заставу землі – не менш ніж 100 рублів.

На завершення було опубліковано типові форми договорів земського банку з майбутніми клієнтами та примірники актів оцінки майна, яке надавалося під заставу до закладу. Цікаво, що весь спектр відповідних процедур передбачав обов'язкове документальне підтвердження земських спеціалістів з оцінки активів, представників поліції, предводителів дворянства та членів правління банку. Очевидно, йшлося про отримання відповідних гарантій і застережень щодо ймовірних у майбутньому спекуляцій навколо земського банківського закладу [1, с. 52–72].

На нашу думку, зміст документа яскраво ілюструє безсумнівне бажання земських прогресистів мати у своєму розпорядженні виключно муніципальну банківську установу за прикладом Чернігівського міського громадського банку, яка б обслуговувала економічну систему місцевого самоврядування провінції.

Висновки. Аналіз віднайденого нами документа, беззаперечно, засвідчує, що «Проект земського банку земледельческого кредита», автором якого був член опозиційної аристократичної фронди північної України – В. Варзар, є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Важливість запровадженої до міжнародного наукового обігу

роботи видатного вченого-економіста полягає в тому, що праця Василя Єгоровича дає змогу ставити питання про вивчення банківської політики земського лібералізму Північного Лівобережжя як невіддільної та органічної частини економічної програми вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.

В. Варзар, актуалізуючи нагальну потребу земських інституцій Сіверщини у створенні власної банківської установи, викладаючи передумови та безпосередні причини такої необхідності, акцентуючи увагу на фактах відсутності кредитування для землеробських верств населення та колосальних дискримінаційних диспропорціях вартості кредитів, банківських відсотків у містах і провінції, за дорученням земської ліберальної партії оприлюднив якісно новий, програмний проєкт заснування земського банку у регіоні.

На основі позитивного практичного досвіду функціонування та життєдіяльності Чернігівського міського громадського банку філософія земської опозиції краю в цьому сегменті була побудована на кількох принципових імперативах: справедливій оцінці активів майна колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян, яка давала змогу селянству формувати привабливий портфель пропозицій для банку; проведенні за допомогою гнучкого податкового та фіскального інструментарію політики соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ, стимулюючи в такий спосіб появу в колишніх рабів пакету обігових коштів, який би допоміг орендувати чи придбати у власність мастки збанкрутілої аристократії українського Полісся.

Основним принципом існування банку був заявлений суверенітет закладу, який мала забезпечити автономність фінансової установи від державних, корпоративних і громадських регіональних органів. Підпорядкування та підзвітність Чернігівському губернському земству мала на меті надання контролювальних і наглядових функцій інституту місцевого самоврядування.

Головною метою діяльності земського банку В. Варзар уважав радикальне зниження вартості кредитів і банківських відсотків для селянства і зміну строкових умов, а саме – надання довготермінових позик. Представник земської ліберальної партії особливо наголошував: заклад місцевого самоврядування має приймати будь-які одиниці активів майна селян під заставу, відповідно, ліквідовуючи упередженість фінансових установ до них і забезпечуючи економічну стійкість земської структури.

Опублікований статут земського банку переконливо доводить, що всіляко прагнучи муніципалізації економічних відносин у провінції, аристократична фронда забезпечувала суверенність закладу як організаційно, так і фінансово: юридичним засновником ставало Чернігівське губернське земство; основу статутного капіталу становили чималі асигнування з бюджету регіонального парламенту; контроль і нагляд за діяльністю установи здійснювався комплексом численних інструментів підпорядкування та підзвітності, заснованих на імперативах виборності керівних

органів банку, профілактики та запобігання ймовірним зловживанням, автономності у відносинах із центральними органами державної влади.

Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що проаналізоване нами історичне джерело яскраво відображає фінансово-кредитний аспект економічної філософії та програматики земського лібералізму Північної України, ілюструє світоглядні принципи діяльності опозиційного аристократичного нобілітету, являючи собою якісну альтернативу панівній у Російській імперії консервативній соціально-економічній доктрині.

Список літератури:

1. Варзар В.Е. Проект земского банка земледельческого кредита. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. № 11. С. 31–76.

Kotelnitskyi N.A. "PROJECT OF THE ZEMSTVO BANK OF AGRICULTURAL CREDIT" BY V.E. VARZAR AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE (60–80TH XIX C.)

The publication is devoted to the introduction into international scientific circulation of an important source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, the program work of a member of the opposition aristocratic front – Vasyl Yegorovich Varzar (1851–1940).

Analysis of the found document unequivocally shows that the "Project of the Zemsky Bank of Agricultural Credit" is an important source on the history of the Zemsky liberal movement of the Northern Left Bank. The importance of the work of the outstanding scientist-economist introduced into the international scientific circulation lies in the fact that V. Varzar's work raises the question of studying the banking policy of the Zemstvo liberalism of Northern Ukraine as an integral and organic part of the economic program of this opposition in the liberation movement of the Russian Empire XIX century.

Based on the positive practical experience of the Chernihiv City Public Bank, the philosophy of the Zemstvo opposition in this segment was based on several fundamental imperatives: a fair valuation of the assets of former serfs – temporary peasants, which allowed the peasants to form an attractive portfolio; pursuing a policy of socially just redistribution of social products and goods with the help of tax and fiscal tools, thus stimulating the emergence of a package of working capital for former slaves, which would help rent or acquire the property of the bankrupt aristocracy of Ukrainian Polissya.

The main principle of the bank's existence was the declared sovereignty of the institution, which was to ensure the autonomy of the financial institution from state, corporate and public regional bodies. Subordination and accountability to the Chernihiv Provincial Zemstvo was aimed at providing supervisory and supervisory functions to the institution of local self-government.

V. Varzar considered the main goal of the Zemstvo Bank to be a radical reduction in the cost of loans and bank interest for the peasantry and a change in term terms, namely the provision of long-term loans. The representative of the Zemstvo Liberal Party emphasized that the local self-government institution should take any units of peasants' property as collateral, thus eliminating the bias of financial institutions towards them and ensuring the economic stability of the Zemstvo structure.

The published charter of the Zemsky Bank convincingly proves that in every possible way to municipalize economic relations in the province, the aristocratic front ensured the sovereignty of the institution both organizationally and financially: the Chernihiv Provincial Zemstvo became the legal founder; the basis of the authorized capital was considerable allocations from the budget of the regional parliament; control and supervision over the activities of the institution was carried out by a set of numerous tools of subordination and accountability, based on the imperatives of electing the governing bodies of the bank, prevention and prevention of possible abuses, autonomy in relations with central government.

The author concludes that the analyzed historical source vividly reflects the financial and credit aspect of economic philosophy and programs of zemstvo liberalism of Northern Ukraine, illustrates the worldview of the opposition aristocratic nobility, representing a qualitative alternative to the ruling Russian empire – the conservative economy.

Key words: *V. Varzar, Zemsky Bank project, Zemsky Liberal Party, Chernihiv Provincial Zemstvo, loans, peasantry.*